

КАРА-ВАСИЛЬЄВА

Тетяна Валеріївна —

доктор мистецтвознавства,
академік НАМ України,
завідувач відділу образотворчого
та декоративно-прикладного
мистецтв Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН
України

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ДОСЛІДЖЕННЯ, ЇЇ СТАН У ПЕРІОД НОВІТНІХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

Українська художня культура впродовж століть титанічними зусиллями виборювала право на становлення і збереження власної національної ідентичності. Чимало пам'яток культурної спадщини незалежної Української держави мають всесвітнє значення і входять до списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО. Втім, сьогодні українські міста, зокрема й ті, де зберігаються найдавніші взірці художньої культури XII—XVIII ст., зазнають масованих обстрілів з боку російської армії й опинилися перед загрозою знищення.

Нині ще немає спеціального наукового дослідження, присвяченого цій проблемі, яка потребує нагальної актуалізації. Тому в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України започатковано колективну тему «Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності», однією зі складових якої має бути підготовка «Довідника пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022 року». Метою дослідження є вивчення, мистецтвознавчий аналіз та фіксація пошкоджених і зруйнованих нерухомих і рухомих культурних пам'яток у різних регіонах України. Це, зокрема, шедеври старовинної архітектури у класичних історичних стилях, сакральні споруди з їхнім художнім опорядженням у вигляді монументальних розписів, іконостасів з унікальними іконами, вітражами та рухомі пам'ятки образотворчого та декоративного мистецтва в колекціях музеїв різного рівня (національних, обласних, районних, приватних).

Руїнацій зазнали пам'ятки художньої культури Чернігова, Харкова, Маріуполя, Одеси та інших населених пунктів. Візуальним підтвердженням шкоди, завданої культурній спадщині Харкова, є ціла серія живописних робіт, які фіксують пошкодження пам'яток архітектури, народного художника України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Віктора Ковтуна, а також, наприклад, серія світлин нашого

колеги кандидата філологічних наук Костянтина Буркута, який зафіксував стан пам'яток Чернігова.

Особливо складна ситуація в регіонах, де ведуться активні бойові дії. На сході України нещадних бомбардувань зазнає Харків, де зосереджено чимало визначних пам'яток української культури, принципово важливих для її історії. Серед постраждалих пам'яток у середмісті Харкова — будівля Харківського художнього музею, зведена ще 1912 р. як особняк за проектом видатного українського зодчого Олексія Бекетова. Майолікові вставки над вікнами створюють м'які живописні ефекти на фасаді. Будинок вцілів в окупованому Харкові під час Другої світової війни, і після звільнення міста туди переїхав музей, оскільки його довоєнне приміщення згоріло. Близько 75 % унікальних експонатів музею було втрачено, однак з евакуації повернулася надзвичайно цінна частина колекції, закуплена ще на початку XIX ст. засновником Харківського університету Василем Каразіним для потреб університетського музею, доповнена згодом подарованими високохудожніми творами, зібраними для своєї alma mater її випускниками Іваном Бецьким і Аркадієм Алфьоровим. Це зібрання стало основою фондів майбутнього Художнього музею міста, відкритого в 1885 р., до речі, першого в Україні. Він і сьогодні зберігає своє значення не лише для Харкова, а й для української художньої культури в цілому.

Утім, історія повторилася. На початку березня 2022 р. російські війська завдали артилерійських та ракетних ударів по центру міста. У головному корпусі музею і в розташованому поряд виставковому приміщенні, так само спроектованому О. Бекетовим, де в XIX ст. працювала славнозвісна недільна школа для жінок, відкрита подвижницею на ниві народної освіти Христиною Алчевською, ударною хвилею повибивало вікна й двері. Через неможливість одразу розпочати порятунок художніх цінностей у музейних залах мало не дві доби гуляв вітер, і художні твори, що потребують особливого температурного режиму, зазнали жорстоких випробувань.

Дирекція та співробітники музею вжили всіх необхідних заходів, щоб терміново, наскільки це було можливо, винести музейні експонати і сховати їх у надійному місці. Пошкоджені в обох будівлях близько 150 вікон представники музейної команди позабавали дошками, зтягли плівкою, привезеною волонтерами, але дерев'яні рами старовинних будівель потребують заміни та засклення. Над виявленням пошкоджень мистецьких творів працює реставратор, запрошений із Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Проводиться експертиза та аналіз завданих збитків.

Унаслідок бомбардувань постраждала й Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, побудована в 1899—1901 рр. так само за проектом О. Бекетова — автора значної частини громадських і житлових будівель міста, що й досі входять до золотого фонду архітектурної спадщини Харкова. Ударною хвилею повибивало вікна, і колектив бібліотеки нині стурбований, як зберегти старовинні архіви і цінну колекцію рідкісних книг, яким загрожує надмірна вологість у приміщеннях. Подібних руйнувань зазнала також розміщена неподалік одна з найбільших в Україні синагог. В іншій харківській синагозі на вул. Чеботарській пошкоджено дах, а 20 березня було поновлено пам'ятник жертвам Голокосту.

Серед мистецьких закладів руйнувань через артилерійські обстріли зазнала і Харківська державна академія дизайну і мистецтв, яка нещодавно відзначила своє 100-річчя. Її головний корпус, який містяни ласкаво називають «теремок», було зведено ще 1913 р. Він пережив усі лихоліття, включно з німецькою окупацією. Цей будинок є одним з найбільш унікальних взірців стилю українського модерну в архітектурі, засновником якого був відомий у світі митець і архітектор Василь Кричевський, котрий удосконалював свою майстерність в архітектурному бюро не раз згаданого вище О. Бекетова. Справу В. Кричевського продовжив у Харкові художник і архітектор Костянтин Жуков, який 1911 р. на конкурсі на проєкт фасаду Харківського художнього училища здобув першу премію. На цьому фасаді, що ви-

Картини Віктора Ковтуна, що фіксують руйнування Харкова

різняється яскравою образністю та оригінальністю у використанні засобів українського народного зодчества, було розміщено три майолікових панно. На той час з поширенням стилю модерн полив'яна архітектурна кераміка, яку раніше застосовували хіба що для оздоблення камінів і печей, почала виходити на фасади будівель. Ударною хвилею в будинку повибивало вікна в скульптурній та столярній майстернях, пошкодило вітражі в холі, а уламки скла, розлітаючись, били по стінах, паркетній підлозі, кам'яних сходах цієї дбайливо доглянутої, унікальної споруди з великим історичним минулим. За попередніми підрахунками, збитки становлять не один мільйон гривень.

На жаль, цим далеко не обмежується список пошкоджених пам'яток культурної спадщини Харкова. Архітектурний образ міста-героя був би далеко не повним без такої визначної пам'ятки конструктивізму, як Палац залізничників, споруджений у 1927–1930 рр. за проектом О. Дмитрієва. Це не просто робітничий клуб. Унікальність проекту полягає в тому, що його основні приміщення значно укрупнені, він має низку додаткових приміщень. У будівлі розміщено унікальну фреску роботи Є. Лансере, чия творчість, як і його сестри З. Серебрякової, міцно пов'язана із цим слобожанським містом. Вибуховою хвилею з тильного боку будівлі повиносило вікна, а вітер, пил і вологе повітря увірвалися всередину. Збитки ще підраховують.

Найцінніша частина культурної спадщини Харкова, найкрасивіші будинки, розташовані в центральних районах міста, з особливою жорстокістю й цинізмом піддаються бомбардуванням. Серед них — майдан Конституції з Харківським національним університетом мистецтв ім. І.П. Котляревського, який тепер, після бомбардувань, зустрічає перехожих порожніми отворами вікон. Ще складно підрахувати шалені збитки від втрат, завданих не лише архітектурі, а й дорогим музичним інструментам, які навряд чи здатні витримати морози й вологість. Нова постмодерністська будівля Харківського національного академічного театру опери та балету ім. М.В. Лисенка,

зведена за проєктом групи київських архітекторів під керівництвом С. Миргородського, також зазнала пошкоджень — ударною хвилею вибило частину вікон. У розташованому неподалік Свято-Успенському соборі, пам'ятці архітектури XVIII ст., уламки скла, розлітаючись, били по старовинних іконах, які падали на підлогу.

Під приціл ворога потрапила також Свято-Успенська Святогірська лавра на Донеччині. Загалом, за повідомленням президента України Володимира Зеленського, на сьогодні зазнали руйнації 113 релігійних споруд.

7 травня 2022 р. внаслідок ракетного удару було розгромлено Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди в с. Сквородинівка на Харківщині, де в старовинній садибі XVIII ст. незадовго до смерті оселився видатний український філософ, людина високого європейського рівня освіченості, поет, відомий ще й своїми символічними малюнками. Тут росте 700-річний дуб, під яким він працював, тут, на території садиби, Григорій Сковорода і був похований. У його кімнаті було відтворено обстановку, що відповідала духу тих часів, а тепер її немає. Щоправда, працівники музею встигли винести з приміщення найцінніші експонати і надійно сховати їх. Утім, характер і обсяг величезних збитків від руйнації старовинної садиби, яка була одним з найважливіших просвітницьких і туристичних центрів Харківщини, ще доведеться з'ясувати.

23 березня 2022 р. в Маріуполі прямим влучанням авіабомби знищено будівлю Художнього музею імені Куїнджі. Це колишня так звана «садиба Геоциптова», збудована 1902 р. Експозиція музею налічувала майже 2000 експонатів: твори живопису, графіки, скульптури, вироби декоративно-прикладного мистецтва. У музеї зберігалися твори Івана Айвазовського, Тетяни Яблонської, значна частина творів сучасних українських митців, а також меморіальні предмети, пов'язані з життям і творчістю Архипа Куїнджі.

28 лютого 2022 р. в с. Іванків на Київщині згорів історико-краєзнавчий музей, у якому зберігалися унікальні роботи лауреата Шев-

Понівечені обстрілами мури Єлецького монастиря. Чернігів. 2022 р. Фото К. Буркута

Зруйнована бібліотека для юнацтва (колишній Музей українських старожитностей). Чернігів. 2022 р. Фото К. Буркута

Колішня будівля окружного суду. Чернігів. 2022 р. Фото К. Буркута

ченківської премії народної художниці Марії Приймаченко. У музеї було близько 25 робіт мисткині, що становили окрасу експозиції. За останніми (поки не перевіреними) даними, більшість її картин місцеві жителі врятували. Водночас знищено роботи відомої ткалі й вишивальниці Ганни Верес, які також зберігалися в музеї.

За свідченнями місцевих жителів, у Чернівці під час варварського бомбардування на дві третини пошкоджено будинок, зведений для колекції Тарновського, періоду кінця XIX — початку XX ст.; будівлю (початок XX ст.) стилю модерн, у якій містилася обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка; будівлю центральної міської бібліотеки ім. М.М. Коцюбинського; сильно постраждав літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського; зруйновано альтанку 1911 р. на оглядовому майданчику біля Свято-Троїцького собору.

На жаль, сумні звістки приходять щодня. Так, в Одесі внаслідок російського ракетного обстрілу пошкоджено одну з перлин міста — Воронцовський палац — пам'ятку архітектури XIX ст., побудовану італійським архітектором Ф. Боффо в стилі пізнього класицизму. Вибуховою хвилею зачепило вікна та елементи ліпнини.

Отже, сьогодні є нагальна потреба у вивченні та фіксації пошкоджених, знищених історично значущих мистецьких пам'яток, яких на державному обліку в Україні до 2020 р. перебувало понад 130 тис. Після перемоги нашого народу в російсько-українській війні це може стати підґрунтям для порушення питання про репарації. Про необхідність поглибленого вивчення втрат культурного надбання України свідчить і занепокоєність ЮНЕСКО, що є спеціалізованою установою ООН з питань освіти, науки і культури. Наприкінці березня 2022 р. ЮНЕСКО оприлюднила список пошкоджених в Україні культурно значущих

пам'яток, який налічував 53 об'єкти. Однак з кожним днем цей перелік катастрофічно зростає, про що свідчить інформація Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS) і Міністерства культури та інформаційної політики України, які наприкінці квітня 2022 р. заявили про 190 пошкоджених в Україні об'єктів культурної спадщини.

У цих трагічних умовах українським мистецтвознавцям, реставраторам, архітекторам потрібно підготуватися до тривалих відновлювальних робіт, а в багатьох випадках до повного відтворення наших понівечених пам'яток. Саме тому Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України пропонує цю тему дослідження, зокрема укладання «Довідника пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури». Заплановане мистецтвознавче дослідження передбачає комплексне наукове вивчення сучасного стану культурної спадщини в Україні, що вже зазнала значних втрат через руйнацію або часткове пошкодження архітектурно-мистецьких пам'яток, знищення чи викрадення окупантами окремих музейних збірок.

Важливо наголосити, що це є порушенням міжнародного гуманітарного права. Питання захисту культурних цінностей у разі збройних конфліктів регулюються низкою міжнародних конвенцій і спеціальними законами. Саме тому створення бази даних понівечених пам'яток сприятиме донесенню до відповідних міжнародних установ фактів вандалізму з боку російського агресора. Крім того, «Довідник пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури» можна використовувати в діяльності закладів освіти, науки і культури, подальших наукових дослідженнях, практичній роботі реставраційних організацій з відновлення пам'яток культури, проведенні необхідної експертизи та виробленні відповідних методик оцінювання втрачених та пошкоджених творів мистецтва.

Дякую за увагу!